

Melancholie van de onrust

Joke J. Hermsen

Melancholie van de onrust

STICHTING MAAND VAN DE FILOSOFIE

© 2017 Stichting Maand van de Filosofie en Joke J. Hermsen
Met dank aan het Nederlands Letterenfonds

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.*

Omslagbeeld: Jan Asselijn, *De bedreigde zwaan* (1650)
Omslagontwerp: Marieke Oele
Foto auteur: Rogier Veldman

ISBN 978 90 477 0953 4 / NUR 730

 @JokeHermsen
 Joke Hermsen
www.jokehermsen.nl

www.maandvandenfilosofie.nl
www.singeluitgeverijen.nl/de-arbeiderspers
www.lemniscaat.nl

Inhoud

- 1 De bedreigde zwaan 7
- 2 Melancholie: van alle tijden en culturen 17
- 3 Melancholie en kindertijd 37
- 4 Melancholie en de kunst 49
- 5 Melancholie en loutering 61
- 6 Melancholie en angst 71
- 7 Melancholie en nataliteit 83
- 8 Melancholie en de wereld, toen en nu 105
- 9 Melancholie van de hoop 125

Dankwoord 145
Bibliografie 147
Namenregister 153

Jan Asselijn, *De bedreigde zwaan* (1650)

De bedreigde zwaan

Depression is melancholy minus its charms.

– Susan Sontag

Kalm en nobel peddelt hij door het water, zijn poten badend door de modder, zijn lange witte nek geheven naar de wolken. Van alle vogels heeft vooral de zwaan tot onze melancholieke verbeelding gesproken. Hij fascineert vanwege zijn statige houding en sierlijke zwembewegingen, maar boezemt ook ontzag in als hij klapwiekend met zijn grote vleugels uit het water opstijgt en zijn gevederde gestalte de lucht in beweegt. Net als de melancholie verenigt de zwaan uitersten in zich: zwaarte en lichtheid, rust en dreiging, schoonheid en vrees. De melancholie werd door Italo Calvino omschreven als ‘verdriet dat licht geworden is’ en Victor Hugo benoemde haar als het ‘geluk verdrietig te zijn’. De zwaan zou dergelijke tegenstrijdige emoties niet vreemd zijn. Volgens een oud bijgeloof gaat hij immers weemoedig zingend zijn dood tegemoet. Vandaar dat wij het laatste werk dat een dichter of componist voor zijn dood vervaardigt ook wel de ‘zwanenzang’ noemen.

Dit bijgeloof gaat terug tot de klassieke oudheid. Zo beweert de stervende Socrates in de *Phaedo* van Plato dat het niet uit droefheid is dat zwanen in het uur van hun dood zo wonderlijk mooi zingen, maar omdat ze weldra bij hun god Apollo zullen zijn. Behalve in de Griekse mythologie, als metgezel van Aphrodite of als gedaante van Zeus en Cygnus, speelt de zwaan ook in Finse, Ierse en Noorse legendes een rol. Hij is dan vooral het zinnebeeld van wijsheid, schoonheid en weemoed. Ook heeft

de zwaan zijn sporen achtergelaten in de muziek, literatuur en beeldende kunst. In talrijke werken, van *Le carnaval des animaux* van Saint-Saëns tot ‘Le cygne’ van Baudelaire en ‘Zwanen in Vincennes’ van Stefan Hertmans, staat de witte zwemvogel symbool voor onze melancholie.

Een van de beroemdste Nederlandse schilderijen van een zwaan is het door Jan Asselijn gemaakte doek *De bedreigde zwaan* uit 1650. Van enige kalme berusting of weemoedig zingen is bij deze zwaan geen sprake meer. De vogel, waaronder DE RAADPENSIONARIS staat geschreven, stuift woedend op van haar nest, steekt haar kop agressief blazend naar voren en slaat haar vleugels uit naar haar belager, een zwarte hond aan de overkant van het water. Het is een van de laatste schilderijen die Asselijn, een tijdgenoot van Rembrandt, heeft gemaakt en het geldt, mede vanwege de teksten die er later aan zijn toegevoegd, als een van de beroemdste allegorische verbeeldingen van de gevaren die Holland in de zeventiende eeuw bedreigden.

‘De Zwaan van Asselijn die levensgroot / het hele doek diagonaal beslaat’, schreef Ida Gerhardt, is een ‘aartszwaan, strijdbaar op het nest bedacht’. Ze moet haar nest met eieren, waarop HOLLAND staat geschreven, verdedigen tegen de aanvallen van haar belager en doet dat overtuigend en met verve. Boven het tafereel hangt de toekomst als een vreemde dreigende wolk aan de hemel, en de horizon kleurt al vaaloranje in het licht van de ondergaande zon. De zwaan imponeert met haar verwoede poging haar nest te beschermen tegen de hond, die DE VIJAND VAN DE STAAT wordt genoemd en waarmee Willem III van Oranje wordt bedoeld.

De zwaan verwijst naar Johan de Witt, die in de Gouden Eeuw bijna twintig jaar lang de raadpensionaris van het gewest Holland was en daarmee een van de belangrijkste politici van het land. Samen met zijn broer Cornelis zorgde hij ervoor dat de steden in handen bleven van staatsgezinde bestuurders en niet in die van de orangisten vielen. Zijn politieke kwaliteiten

hielden de Republiek bijeen en brachten een periode van ongekende welvaart. Maar in het Rampjaar 1672 werd de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zowel door Frankrijk als door Engeland aangevallen en door de eerste ook verslagen. Na deze nederlaag werd Johan de Witt beschuldigd van landverraad en verloor hij zijn macht aan Willem III van Oranje. Kort daarna werd hij met zijn broer Cornelis op gruwelijke wijze vermoord door een woedende menigte. Het grote vertrouwen dat de bevolking eerder in Johan de Witt had gesteld om het 'nest' te bewaken, sloeg in korte tijd om in nostalgie naar een koning en irrationele angst en haat, wat leidde tot de bekendste politieke moorden uit de vaderlandse geschiedenis.

Het beeld van de opstuivende zwaan van Jan Asselijn lijkt ook de huidige tijdgeest te verbeelden. Velen voelen zich vandaag de dag net als de zwaan bedreigd in hun bestaan en reageren woedend als iemand hun mening niet deelt of hun huis, land of tradities te na komt of ter discussie stelt. Het schilderij toont hoe melancholie om kan slaan in angst en agressie, als het tij flink tegenzit en er al dan niet denkbeeldige gevaren dreigen. Inmiddels is de hond die Nederland bedreigt allang niet meer een nazaat van de Oranjes. Niemand zou hem op dit moment van de geschiedenis nog de naam Willem-Alexander willen geven.

Wat ons dan wel bedreigt, gaat volgens een toenemend aantal Europese politici schuil achter verschillende namen, waaronder die van 'illegaal', 'moslim', 'immigrant', 'vluchteling' of 'gelukszoeker'. De Italiaanse filosoof Giorgio Agamben heeft zulke benamingen enkele jaren geleden samengevat in het begrip *homo sacer*. In de Romeinse tijd was de homo sacer de vogelvrije balling of outcast die uit de gemeenschappelijke wereld van de polis verbannen werd, geen rechten had en tot het leven in de illegaliteit werd veroordeeld. Dit verbannen of buiten de maatschappij zetten is iets wat we nog steeds doen, meent Agamben. Uitgeprocedeerde asielzoekers zetten we uit of dwingen we

onder te duiken in de illegaliteit, vluchtelingen houden we tegen aan de grenzen van Europa of sluiten we op in tentenkampen. De hond die Nederland bedreigt lijkt dezer dagen steeds vaker op de homo sacer van Agamben. Het heeft er alle schijn van dat degenen die uit de maatschappij verbannen worden als schuldigen worden aangewezen voor problemen waar ze niets mee te maken hebben. Via hen lijkt de angst te moeten worden bezworen – niet alleen voor klimaatverandering, voor een nieuwe financiële crisis, voor terreur en aanslagen, maar ook voor het verlies van de eigen identiteit en de eigen vertrouwde tradities.

Gevoelens van angst en bedreiging zijn van alle tijden, maar lijken zich de laatste jaren tot een ‘nieuw onbehagen in de cultuur’ te ontwikkelen, zoals Bas Heijne in zijn essay *Onbehagen* (2016) schrijft. Het is een onbehagen waar populistische partijen handig op inspelen, waardoor de angst nog meer om zich heen grijpt. De samenleving lijkt inmiddels zelf van een diepe melancholie doortrokken te zijn, hetgeen ook naar voren komt in het hoge aantal mensen dat aan depressiviteit lijdt. Hoe verschillend de melancholie zich door de eeuwen heen ook heeft gemanifesteerd – van de *acedia* in de middeleeuwen en de *Weltschmerz* en *spleen* in de negentiende eeuw tot de depressiviteit in onze eigen tijd –, altijd wordt ze aangewakkerd door gevoelens van angst, gebrek of verlies. De melancholische mens treurt om wat voorbij is, ervaart een algehele zinloosheid van het bestaan en wordt geplaagd door een vrees voor het onbestemde en gevoelens van onmacht en onzekerheid. Melancholie kan zich uiten in bewuste herinneringen aan wat ooit was of in een onbewust verlangen naar wat nooit is geweest. Iets ontbreekt, maar wat dat precies is, kan niet goed benoemd worden. Juist dit ontbreken kan ook het verlangen voeden om op zoek te gaan naar wat verloren is gegaan; in dat geval werkt de melancholie als aanjager van creativiteit.

Het besef of vermoeden van verlies kan echter ook een nos-